

УДК 631.1

DOI: 10.32342/2074-5362-2020-1-28-1

А.В. АНДРЕЙЧЕНКО,

*доктор економічних наук, професор
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*

РОЗВИТОК ОРГАНІЧНОГО ВИРОБНИЦТВА ЧЕРЕЗ ВПРОВАДЖЕННЯ БЕЗВІДХОДНОГО АГРОВИРОБНИЦТВА

Провідну роль щодо впровадження в практику господарювання безвідходного агровиробництва відіграє земля як незамінний засіб виробництва та основний ресурс аграрного сектора. Нераціональність та виснажливість використання землі в сільському господарстві викликають необхідність вжиття відповідних заходів щодо захисту земель від деградації. Доведено, що впровадження безвідходного агровиробництва є одним з інструментів, що забезпечує ефективне екологічне землекористування, підвищення родючості ґрунтів, рекультивуацію забруднених земель й відтворення земельно-ресурсно-го потенціалу нашої держави.

Встановлено, що впровадження безвідходного агровиробництва сприяє підвищенню інвестиційної привабливості аграрного сектора; скороченню витрат ручної праці; підвищенню врожайності за рахунок поліпшення якості робіт і виконання їх в оптимальні строки; забезпечує створення нових робочих місць та розвиток у селян ініціативи, стає джерелом їх доходів; підвищує продуктивність праці. Інтенсифікація агровиробництва нерозривно пов'язана з проблемою ресурсозбереження, яке полягає у підвищенні ефективності використання ресурсів і всебічній їх економії.

Ресурсозбереження є невід'ємним чинником агровиробництва, що пояснюється змінами співвідношення між використаними засобами виробництва і витратами праці, а також досягненням такого стану виробництва, за якого економія матеріальних ресурсів стає вирішальним джерелом задоволення зростаючих потреб національного господарства та є одним із найважливіших чинників ефективного розвитку економіки країни. Доведено, що ресурсний потенціал аграрного сектора дозволяє розвинути виробництво якісної органічної сільськогосподарської продукції, підвищити експортний потенціал галузі.

Ключові слова: *органічне виробництво, безвідходне агровиробництво, ресурсозбереження, інновації.*

Ведущую роль по внедрению в практику хозяйствования безотходного агропроизводства играет земля как незаменимое средство производства и основной ресурс аграрного сектора. Нерациональность и истощаемостью использования земли в сельском хозяйстве вызывает необходимость принятия соответствующих мер по защите земель от деградации. Доказано, что внедрение безотходного агропроизводства является одним из инструментов, обеспечивающих эффективное экологическое землепользование, повышение плодородия почв, рекультивацию загрязненных земель и воспроизводство земельно-ресурсного потенциала нашего государства.

Установлено, что внедрение безотходного агропроизводства способствует повышению инвестиционной привлекательности аграрного сектора; сокращению затрат ручного труда; повышению урожайности за счет улучшения качества работ и выполнение их в оптимальные сроки; обеспечивает создание новых рабочих мест и раз-

витие у фермерів ініціативи, стає джерелом їх доходів; підвищує продуктивність праці. Інтенсифікація агропромислового виробництва нерозривно пов'язана з проблемою ресурсозбереження, яке полягає в підвищенні ефективності використання ресурсів і всебічній їх економії.

Ресурсозбереження є невід'ємним фактором агропромислового виробництва, що пояснюється змінами співвідношення між використаними засобами виробництва і витратами праці, а також досягненням такого стану виробництва, при якому економія матеріальних ресурсів стає вирішальним джерелом задоволення зростаючих потреб національного господарства і є одним з найважливіших факторів ефективного розвитку економіки країни. Доведено, що ресурсний потенціал аграрного сектора дозволяє розвинути виробництво якісної органічної сільськогосподарської продукції, підвищити експортний потенціал галузі.

Ключові слова: органічне виробництво, безотходне агропромислове виробництво, ресурсозбереження, інновації.

Актуальність проблеми. Важливість науково прикладного дослідження сучасного стану та тенденцій розвитку агропромислового виробництва в контексті ресурсозбереження в аграрному секторі спричинена його соціально-економічною значущістю в господарському комплексі як основи забезпечення національної продовольчої безпеки, перспективністю нарощування експортного потенціалу та належністю до надійних джерел валютних надходжень в країну; необхідністю посилення конкурентоспроможності агропродовольчої продукції на внутрішньому та світовому ринках; потребою прискореного інтегрування в світовий економічний простір за рахунок використання об'єктивних природно-економічних та інституціональних переваг ведення сільськогосподарського виробництва.

Розвиток агровиробництва має принципове значення для нашої держави. За конкуренції на внутрішньому і світовому ринках аграрної продукції, невирішеності світової продовольчої, браком органічної продукції проблеми вирішення завдань ефективного розвитку агровиробництва в Україні, зростання його конкурентоспроможності набувають не лише національного, а й міжнародного значення. Впровадження змін в аграрний сектор з урахуванням іноземного досвіду, зокрема щодо безвідходних виробництв, має забезпечити технологічне переоснащення аграрної сфери й перетворення її на ефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому й зовнішньому ринках сектор економіки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням підвищення рівня конкурентоспроможності агровиробництва, залучення інновацій в розвиток аграрного сектора, популяризації органічного виробництва присвятили свої праці такі провідні фахівці в цій галузі, як: О.М. Стефанків, О.М. Максимович [1], Н.В. Кузін [4], О.І. Котикова, Ю.І. Юрченко [5], В.М. Геєць [6], О.В. Ульянченко, Р.М. Безус [10], Е.В. Милованов [11], Т.Г. Дудар, В.Т. Дудар [13], О.В. Абакуменко, Н.А. Марченко, К.В. Мороз [15], Я.К. Білоусько, Ю.Я. Лузан, В.Л. Товстопят [16], М.М. Могилова, Я.К. Білоусько, Г.М. Підлісецький [17], В.М. Русан [18] та ін. Але, незважаючи на багатовекторність наукових досліджень, питання розвитку органічного агровиробництва в Україні не досліджувалося через проблему впровадження безвідходного агровиробництва та їх взаємозв'язок.

Метою дослідження є вивчення сучасного стану розвитку агропромислового виробництва та можливостей органічного виробництва шляхом впровадження в практику господарювання безвідходного агропромислового виробництва.

Виклад основного матеріалу. Аграрний сектор економіки використовує значну кількість природних, трудових, матеріально-технічних ресурсів. Як зазначають О.М. Стефанків та О.М. Максимович, темпи зростання сільського господарства безпосередньо залежать від використання земельних, лісових й водних ресурсів, а також можливості їх відтворення. Отже, величина аграрного ресурсного потенціалу визначається наявністю та співвідношенням кількісних і якісних характеристик земельних, трудових, матеріально-технічних та біологічних ресурсів, що об'єднані в єдину динамічну систему, на яку великий вплив має науково-технічний прогрес [1, с. 24].

Провідну роль у справі впровадження в практику господарювання безвідходного агропромислового виробництва, що є передумовою ефективного землекористування, відіграє земля як незамінний засіб виробництва та основний ресурс аграрного сектора.

Найбільшу питому вагу серед земель України мають землі сільськогосподарського призначення. Сільськогосподарські угіддя складають 68,7% від загальної земельної площі України, що становить 41,4 млн га. У загальній площі сільськогосподарських угідь України площа ріллі становить 78,4% від площі усіх сільськогосподарських угідь; 5,78% займають сіножаті; 13,06% – пасовища; 0,55% – перелогі; 2,1% – багаторічні насадження [2], що свідчить про велику розораність сільськогосподарських угідь та сільськогосподарську освоєність території України.

У процесі проведення земельної реформи в Україні з 1990 р. відбулися суттєві структурні зміни у розподілі земель як за формами власності та господарювання на землі, так і за кількістю землевласників і землекористувачів. Згідно із законодавством у нашій державі встановлено три форми власності на землю – державну, комунальну та приватну, що визначені рівноправними. Разом з тим де-факто існує і колективна форма власності на землю, що перебуває у стадії трансформації у приватну власність [3, с. 116].

Слід відзначити, що громадяни та сільськогосподарські підприємства (як державні, так і недержавні) мають різні можливості, передусім технологічні, щодо впровадження у практику господарювання безвідходного агропромислового виробництва, що свідчить про існування більш широких перспектив використання у виробничому процесі безвідходних технологій сучасними сільськогосподарськими підприємствами. Водночас необхідно враховувати такий фактор, як заощадливість, що значним чином визначає спрямованість сільськогосподарської діяльності господарств населення на застосування елементів безвідходності, зокрема при використанні відходів тваринництва та рослинництва.

Окремо слід розглянути динаміку посівних площ основних сільськогосподарських культур в Україні (табл. 1), структура яких істотно впливає на ефективність використання їхнього продуктивного потенціалу та розвиток безвідходного агропромислового виробництва.

Таблиця 1

Посівні площі культур сільськогосподарських у 2010–2017 рр.* (тис. га)

Роки	Культури сільськогосподарські	Культури зернові та зернобобові	Культури технічні	Картопля, культури овочеві та баштанні продовольчі	Культури кормові
2010	26952	15090	7296	1967	2599
2012	27801	15449	7854	2023	2475
2013	28329	16210	7869	1961	2289
2015	26902	14739	8350	1823	1990
2016	27026	14401	8852	1841	1932
2017	27585	14624	9259	1844	1858
2017 р. до 2010 р., +/-	633	-466	1963	-123	-741
2017 р. до 2010 р., %	102,3	96,9	126,9	93,7	71,5

* Без урахування окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

Джерело: складено автором за даними [2].

Дані табл. 1 демонструють тенденцію збільшення посівних площ культур сільськогосподарських у 2010–2017 рр. При цьому в 2017 р. у відношенні до 2010 р. відбулося зменшення посівних площ зернових культур та зернобобових на 466 тис. га, або на 3,1%; картоплі, овочевих, баштанних продовольчих культур на 123 тис. га, або на 6,3%; кормових культур – на 741 тис. га, або на 28,5%. Водночас в 2017 р. у відношенні до 2010 р. спостерігається збільшення площі посівних технічних культур на 1963 тис. га, або на 26,9%.

Зростання площ під технічними культурами, зокрема соняшником, є негативною тенденцією, що пояснюється зниженням родючості ґрунтів, виносом із урожаєм значної кількості поживних речовин та вологи. Як наслідок відбувається нераціональне використання земельних ресурсів, що спричиняє погіршення складу ґрунтів, їх забрудненість, спад продуктивності, поступове подальше виснаження високопродуктивних сільськогосподарських земель – основи національного багатства України.

Втрати від дії ерозійних процесів вимірюються сотнями мільйонів гривень на рік. Крім того, значно погіршується стан агроландшафтів за рахунок знищення найродючіших шарів ґрунтового покриву, його найважливішої складової – гумусу. Сучасний стан агроландшафтів характеризується значним збільшенням деградованих орних земель, які потребують науково обґрунтованих заходів щодо їх екологічнобезпечного використання з урахуванням формування сталого розвитку землекористування й сприятливого життєдіяльного навколишнього середовища [4, с. 7]. Як зауважують О.І. Котикова та Ю.І. Юрченко, стан земельних ресурсів є чи не найголовнішим гальмівним чинником розвитку органічного виробництва та вирощування екологічно чистої сільськогосподарської продукції [5, с. 39].

У Національній доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні відзначалося, що внаслідок широкомасштабної інтенсифіка-

ції сільського господарства площі земель, схильних до різних видів деградації, значно збільшилися. Факторами погіршення якості земель, отже, і їх деградації, є перезволоження, заболочення, процеси засолення, підкислення, дефляція, водна ерозія й осолонцювання [3, с. 119].

Академік В.М. Геєць наголошував на тому, що необхідно закладати перспективи подолання існуючої сировинної залежності та забезпечення розвитку виробництв за рахунок технологій для поглибленої обробки і виробництва відповідної кінцевої продукції як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Для цього Україні потрібен «План Маршалла», завдяки якому країни Західної Європи індустріалізувалися після війни, інакше для нас спрацює так званий «План Моргентау», за яким Україна може примітивувати свою діяльність і надалі [6, с. 19].

Впровадження безвідходного агровиробництва є одним із інструментів, що забезпечить ефективне екологічне землекористування, підвищення родючості ґрунтів, рекультивацию забруднених земель й відтворення земельно-ресурсного потенціалу нашої держави.

У контексті нашого дослідження слід звернути увагу й на динаміку капітальних інвестицій у сільське господарство, що має безпосереднє значення для впровадження у практику господарювання безвідходного агровиробництва та прогресивного розвитку аграрного сектора економіки загалом (рис. 1).

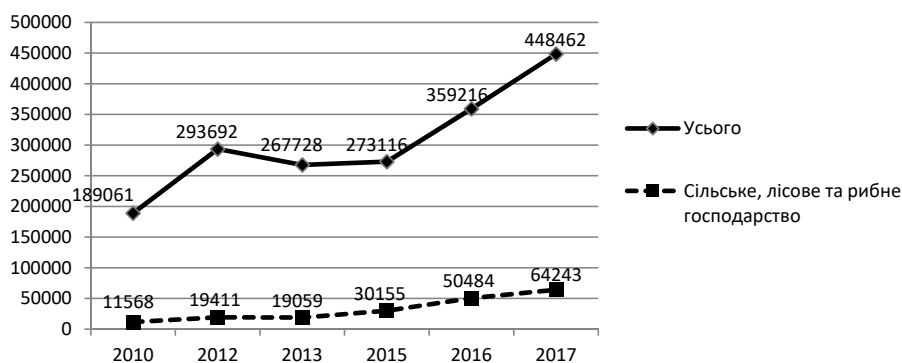

Рис. 1. Динаміка капітальних інвестицій у сільське, лісове та рибне господарство у 2010–2017 рр.

Джерело: складено автором за даними [2].

Дані рис. 1 свідчать про збільшення капітальних інвестицій у сільське, лісове та рибне господарство у 2010–2017 рр. з 6,1 до 14,3% порівняно з усіма капітальними інвестиціями. Проте цього недостатньо для ефективного розвитку сільського господарства. Необхідне прийняття дієвих заходів з метою привабливості аграрного сектора економіки України, одним з яких є розвиток безвідходного агровиробництва. Широке впровадження безвідходного агровиробництва сприятиме підвищенню інвестиційної привабливості аграрного сектору; скороченню витрат ручної праці; підвищенню врожайності за рахунок поліпшення якості робіт і виконання їх в оптимальні строки; забезпечить створення нових робочих місць та розвиток ініціативи з боку селян, стане джерелом їхніх доходів; підвищить продуктивність праці.

Слід відзначити, що підвищити продуктивність праці на сучасному етапі розвитку аграрного сектора економіки України не можливо без підвищення врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тварин.

У період з 2010 по 2017 рр. виробництво валової продукції сільського господарства у всіх категоріях господарств України зросло на 22,8% переважно за рахунок розвитку галузі рослинництва (рис. 2).

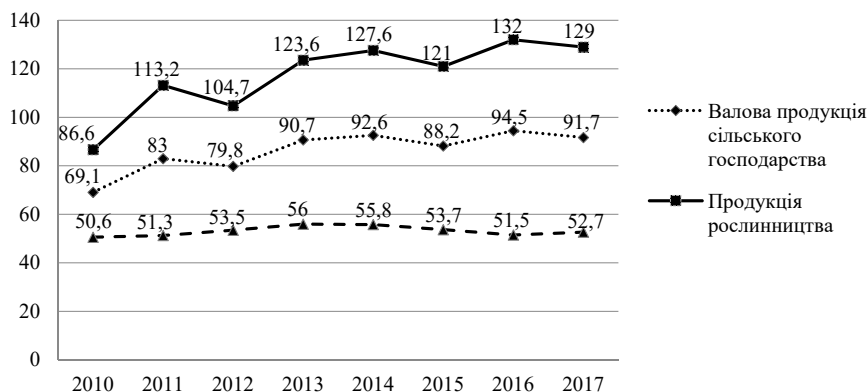

Рис. 2. Індеси сільськогосподарської продукції у 2010–2017 рр. (% до 1990 р.)

Джерело: складено автором за даними [2].

Аналіз наведених даних на рис 2 показує, що протягом періоду дослідження виробництво валової продукції сільського господарства формує загальний висхідний тренд. Його забезпечує рослинницька галузь, адже індекс виробництва продукції тваринництва демонструє стабільний рівень, що не перевищує 60 %.

Динаміку зростання виробництва основних видів рослинництва з 2010 по 2017 рр. зображено в табл. 2

Таблиця 2

Виробництво сільськогосподарських культур у 2010–2017 рр.* (тис. т)

Роки	Культури зернові та зернобобові	Буряк цукровий фабричний	Соняшник	Картопля	Культури овочеві	Культури плодові та ягідні
2010	39270,9	13749,2	6771,5	18704,8	8122,4	1746,5
2011	56746,8	18740,5	8670,5	24247,7	9832,9	1896,3
2012	46216,2	18438,9	8387,1	23250,2	10016,7	2008,7
2013	63051,3	10789,4	11050,5	22258,6	9872,6	2295,3
2014	63859,3	15734,1	10133,8	23693,4	9637,5	1999,1
2015	60125,8	10330,8	11181,1	20839,3	9214,0	2152,8
2016	66088,0	14011,3	13626,9	21750,3	9414,5	2007,3
2017	61916,7	14881,6	12235,5	22208,2	9286,3	2048,0
2017 р. до 2010 р., +/-	22645,8	1132,4	5464	3503,4	1163,9	301,5
2017 р. до 2010 р., %	157,7	108,2	180,7	118,7	114,3	117,2

* Без урахування окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

Джерело: складено автором за даними [2].

З 2010 по 2017 рр. відбувається збільшення обсягів виробництва продукції рослинництва. Так, в 2017 р. у відношенні до 2010 р. виробництво зернових і зернобобових культур зросло на 22645,8 тис. т, або на 57,7% ; цукрових буряків (фабричних) зросло на 1132,4 тис. т, або на 8,2%; соняшника – на 5464 тис. т, або на 80,7%; картоплі – на 3503,4 тис. т, або на 18,7%; овочевих культур – на 1163,9 тис. т, або на 14,3%; культур плодових та ягідних – на 301,5 тис. т, або на 17,2% відповідно.

Отже, збільшення виробництва сировини різних видів, її раціональне використання в процесі переробки з метою отримання максимальної кількості біологічно повноцінних, високопоживних харчових продуктів є одним із пріоритетних напрямів безвідходного виробництва в аграрному секторі.

Україна завдяки родючості ґрунту є потенційно одним із найбільших виробників органічної продукції у світі. На думку експертів, Україна може стати важливим експортером органічної продукції до ЄС у найближчі роки [7].

Загальна площа сільськогосподарських земель з органічним статусом у перехідному періоді в Україні складає близько 400 тис. га. Частка органічних земель від загальної площі сільськогосподарських земель складає 0,89%. Загальна кількість операторів ринку – 426, у тому числі 294 сільськогосподарські виробники [8, с. 256]. Лідерами за площею сільськогосподарських органічних земель є Одеська, Херсонська, Дніпропетровська, Житомирська області [9].

Суспільство має усвідомлювати, що органічне виробництво – це напрям не тільки вирощування якісних продуктів харчування, а й покращання навколишнього середовища та формування конкурентоспроможного іміджу країни [10, с. 24].

Органічне землеробство є системою виробництва сільськогосподарської продукції, що забороняє або значною мірою обмежує використання синтетичних комбінованих добрив, пестицидів, регуляторів росту й харчових добавок до кормів при відгодівлі тварин [11, с. 257].

Відзначимо, що на внутрішньому ринку України різниця в ціні органічної і неорганічної продукції залежить від її виду, а також терміну зберігання (чим він більший, тим нижча різниця). У середньому органіка коштує дорожче на 40%. Водночас деяка продукція може коштувати від 50 до 200% дорожче за традиційну [12].

Цінова політика на ринку органічної сільськогосподарської продукції та продуктів харчування зумовлена специфічними чинниками: з одного боку, з преференціями для виробників органічної сільськогосподарської продукції та підприємств переробної промисловості, з іншого – з високою якістю і безпечністю органічної продукції для здоров'я людей. Ця особливість означає, що ціна на органічну продукцію та продукти харчування значно вища, ніж ціни на товари, вироблені з використанням інтенсивних методів господарювання. Зокрема в країнах ЄС ціни на товари органічного походження в середньому на 30% є вищими, і споживачі сприймають їх через користь для здоров'я і безпеку харчування [13, с. 73–74].

Перевагами органічної продукції є: відтворення родючості ґрунтів та збереження навколишнього середовища; розвиток сільських територій та зростання рівня життя сільського населення; підвищення ефективності та

прибутковості сільськогосподарського виробництва; забезпечення споживчого ринку здоровою якісною продукцією; зміцнення експортного потенціалу держави; поліпшення іміджу України як виробника та експортера високоякісної здорової органічної продукції; забезпечення продовольчої безпеки в Україні; поліпшення загального добробуту громадян держави [14].

Сучасна модель функціонування сільськогосподарського виробництва не спроможна зробити суттєво якісний стрибок у розвитку, забезпечити вирішення соціально-економічних проблем села, реалізувати повною мірою той потужний природно-ресурсний потенціал, який має галузь. Цьому заважає низка системних перешкод, які не вдалося подолати протягом тривалого періоду реформування сільськогосподарської галузі, головними з яких є:

- галузева незбалансованість сільського господарства, суттєве переважання у виробництві окремих видів сільськогосподарської продукції;

- неефективне використання ресурсного потенціалу аграрного сектора.

Відзначимо, що неефективність використання землі – основного виду ресурсів у сільському господарстві – зумовлюється неналежним матеріально-технічним забезпеченням сільгоспвиробників, в першу чергу через відсутність грошових коштів для фінансування оновлення основних виробничих засобів. Технології біологізації та ресурсозбереження не набули широкого розповсюдження в Україні;

- дефіцит фінансових ресурсів для стабільного ведення господарської діяльності сільськогосподарських виробників, зокрема через брак інвестиційних коштів, важкодоступність кредитів банків, а також низький рівень державної підтримки сільського господарства;

- недостатній рівень розвитку соціальної інфраструктури на селі та низька якість життя сільського населення порівняно з міським, що зумовлює втрату працівниками інтересу до ефективної праці та отримання стабільних і достатніх доходів за місцем проживання;

- невідповідність української сільськогосподарської та харчової продукції європейським стандартам, що є суттєвою загрозою розвитку вітчизняного агропродовольчого сектора, оскільки стримує постачання продукції на ринки країн ЄС на період запровадження всіх необхідних технічних регламентів і отримання сертифікатів відповідності, що призводить до зниження прибутковості вітчизняних малих і середніх сільгоспідприємств, а також послаблення конкурентних позицій на внутрішньому ринку окремих видів української продукції порівняно з європейською [15, с. 250; 16; 17, с. 61–67; 18].

Висновки. Темпи розвитку економіки багато в чому залежать від розвитку агровиробництва, високий рівень якого забезпечує раціональне використання ресурсів при постійному зниженні витрат шляхом використання новітніх досягнень науки, техніки, розумної організації виробництва.

Одним із найважливіших факторів підвищення ефективності агровиробництва є ресурсозбереження, що полягає у зниженні витрат ресурсу в процесі життєвого циклу виробу. Проблема ресурсозбереження в аграрному секторі має вирішуватися шляхом оновлення процесів виробництва і переходу на більш дешеві енергетичні ресурси, використання сучасних високоінтенсивних ресурсозберігаючих безвідходних технологій, що має принципове

значення для підвищення конкурентоспроможності вітчизняних виробників і забезпечення стратегічного майбутнього аграрного сектора України.

Наявний ресурсний потенціал в аграрному секторі дозволяє значно наростити виробництво перспективної органічної сільськогосподарської продукції, підвищити експортний потенціал галузі. Органічне землеробство, й загалом органічне виробництво, є дієвим заходом з відтворення родючості ґрунтів та їх збереження із забезпеченням при цьому мінімального негативного впливу на довкілля, однією з ознак якого має бути використання енерго- та ресурсоощадних технологій, зокрема безвідходних.

Список використаної літератури

1. Стефанків О.М. Рационалізація природокористування в АПК та формування екологічної свідомості населення : монографія / О.М. Стефанків, О.М. Максимович. – Івано-Франківськ : Сімик, 2012. – 180 с.
2. Сільське господарство України. Статистичний збірник. 2017 р. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/09/zb_sg2017_pdf.pdf
3. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2015 році. – Київ : Міністерство екології та природних ресурсів України; ФОП Грінь Д. С., 2017. – 308 с.
4. Кузін Н.В. Еколого-економічний механізм реабілітації деградованих і малопродуктивних земель сільськогосподарського призначення : дис. ... д-ра екон. наук : 08.08.06 / Н.В. Кузін. – Київ, 2017. – 485 с.
5. Котикова О.І. Впровадження екологічно чистого виробництва продукції сільського господарства в Україні / О.І. Котикова, Ю.І. Юрченко // Вісник аграрної науки Причорномор'я. – 2014. – Вип. 2. – С. 37–45.
6. Геєць В.М. Економіка України : ключові проблеми і перспективи / В.М. Геєць // Економіка і прогнозування. – 2016. – № 1. – С. 7–22.
7. Програма сприяння зеленій модернізації української економіки. Національна стратегія поводження з відходами для України. Додаток 5: Відходи сільського господарства. Робочий документ [Електронний ресурс]. – Київ, грудень 2016 р. Режим доступу: <https://menr.gov.ua/files/docs/dod%205%20vidhody%20gospodarstva.docx>.
8. The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2018. Edited by Helga Willer and Julia Lernoud [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://shop.fibl.org/CHde/mwdownloads/download/link/id/1093/?ref=1>.
9. Органічна карта України, розроблена в рамках швейцарсько-українського проекту «Розвиток органічного ринку в Україні», що фінансується Державним секретаріатом Швейцарії з економічних питань (SECO) та впроваджується Дослідним інститутом органічного сільського господарства (FiBL, Швейцарія) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://organicinfo.ua/shared/promo/71/3/Organic_map_of_Ukraine_UA_EN.jpg.
10. Ульяновченко О.В. Проблеми та тенденції розвитку органічного овочівництва і плодівництва в Україні / О.В. Ульяновченко, Р.М. Безус // Вісник ХНАУ. Серія : Економічні науки. – 2016. – № 2. – С. 23–32.

11. Милованов Е.В. Органічне сільське господарство : перспективи для України. Посібник укр. Хлібороба / Е.В. Милованов. – 2009. – № 8. – С. 257–260.
12. Огляд ринку. Органічна продукція [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://msb.aval.ua/news/?id=26062>.
13. Дудар Т.Г. Маркетингові інструменти забезпечення позиціонування на ринку органічної продукції / Т.Г. Дудар, В.Т. Дудар // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Економіка. – 2017. – Вип. 1 (49). – Т. 2. – С. 71–76.
14. Федерація органічного руху України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.organic.com.ua>.
15. Абакуменко О.В. Агрокредитування в Україні : сучасний стан та основні проблеми / О.В. Абакуменко, Н.А. Марченко, К.В. Мороз // Проблеми і перспективи економіки та управління. – 2016. – № 2. – С. 246–252.
16. Білоусько Я.К. Техніко-технологічне забезпечення сільського господарства / Я.К. Білоусько, Ю.Я. Лузан, В.Л. Товстопят // Економіка АПК. – 2009. – № 12. – С. 29–33.
17. Могилова М.М. Матеріально-технічне забезпечення аграрної галузі / М.М. Могилова, Я.К. Білоусько, Г.М. Підлісецький // Економіка АПК. – 2013. – № 2. – С. 61–67.
18. Русан В.М. Проблеми розвитку аграрного виробництва в Україні і перспективні напрями використання аграрного потенціалу держави для підвищення рівня продовольчої безпеки. Аналітична доповідь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/agrarne_vurobnustvo-07e8a.pdf.